

Светлана Томин*

Филозофски факултет, Нови Сад

О *Четворојеванђељу*, петој инкунабули из штампарије Црнојевића. Неколико напомена**

Сажетак: У науци су мишљења у вези са бројем инкунабула из штампарије Црнојевића подељена, будући да од пете инкунабуле, *Четворојеванђеља* (1496?), није пронађен ниједан лист. Постоји, међутим, препис овог *Четворојеванђеља*, који је у Буђановцима у Срему начинио презвитер Вук 1548, како је навео у запису. Рукописно *Буђановачко јеванђеље* није једино сведочанство о овом штампаном *Четворојеванђељу*. Оно се помиње у различитим временима и околностима, почев од шеснаестог века. Посебно је важна чињеница да су на оквирима за илустрације *Окћоих њетћојласника* из штампарије Црнојевића представљени симболи јеванђелиста, што значи да су били предвиђени за *Јеванђеље*. Уз сведочанство из записа на *Буђановачком јеванђељу*, ово су додатни аргументи у прилог тези да се међу инкунабулама из ове штампарије налази и *Четворојеванђеље*.

Кључне речи: штампарија Црнојевића, инкунабуле, цетињско *Четворојеванђеље*, *Буђановачко јеванђеље*, Боривоје Маринковић.

Међу многобројним питањима покренутим у науци у вези са штампаријом Црнојевића¹ најчешћа су она о месту где је радила, години њеног оснивања, као и броју књига које је објавила². Када је реч о издањима ове штампарије, у литератури се може уочити да један број истраживача наводи четири инкунабуле: *Окћоих њрвојласник*, *Окћоих њетћојласник*, *Псалтир* и *Молићивеник (Требник)*, док други сматра да је објављена и пета инкунабула, *Четворојеванђеље*.

Како је ово питање представљено у различитим прегледима инкунабула, нашим и страним? Душан Ј. Мартиновић анализирао је одреднице везане за штампарство у дванаест јужнословенских енциклопедија и осам лексикона и показао „да се ради, мање-више, о текстовима са низом непрецизности, неуједначености, погрешне и површне фактографије, често,

* arsenije@ptt.rs

** Овај рад настао је у оквиру пројекта *Асијектџи иденитџиџетџа и њихово обликовање у српској књижевности* (178005), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ У овом раду синонимски се користе називи штампарија Црнојевића и цетињска штампарија, како је најчешће у литератури. О сасвим разложном везивању ове штампарије уз Макаријево име в.: Маринковић 1988: 219–220.

² Библиографија о штампарији Црнојевића: Маринковић 1988. За овај рад користила сам грађу коју ми је уступио професор Боривоје Маринковић. Легат професора Маринковића налази се у оквиру Одсека за српску књижевност на Филозофском факултету у Новом Саду.

о садржајно неприхватљивим енциклопедијским одредницама“ (1996: 227–228). Закључио је да је, када је реч о светској лексикографији, Црнојевића штампарија готово занемарена — негде се само помиње, врло кратко (1996: 238–240). Фридрих Краузе је прегледала научну и библиотекарску литературу, као и лексиконе на немачком језику од 1843. до 1988. и закључила да се углавном само наводи постојање штампарије Црнојевића (1994: 141–156). Цетињске инкунабуле, али без *Четвороројеванђеља*, поменуте су у каталозима штампаних књига (Hain 1826; Каратаевъ 1861: 2; 1883: 15–24; Voullieme 1906; Alker 1958; *Wissenschaft im Mittelalter* 1975; *Incunabula Short Title Catalogue*; *Österreichischen Nationalbibliothek*).

Међу најстаријим истраживачима наших старина цетињско *Четвороројеванђеље* не помињу: Лукијан Мушицки (Маринковић 1991: 291–294; Костић 1980: 327–343), Вук Стефановић Караџић (Маринковић 1991: 297–300), Павел Јозеф Шафарик (2004: 86, 178–180; Маринковић 1992: I, II, III), Павел Ровински (1895: 37), Иларион Руварац (1893), Ватрослав Јагић (1895: 70), Љубомир Стојановић (1902). Нема га ни код Ивана Кукуљевића Сакцинског (1851: 126–128).

Е. Л. Немировски донео је историјат библиографског регистровања издања штампарије Црнојевића, према радовима В. С. Сопикова, П. И. Кепена, Л. Мушицког, П. Ј. Шафарика, П. М. Стројева, И. П. Каратајева, Љ. Стојановића и других (1994: 23–31). Опширније је пратио истраживаче ове штампарије по хронолошком реду, почев од осамнаестог века, и приказао најважније текстове везане за њу (Немировски 1996а). У *Црнојорској библиографији* (Немировски 1989: 83) нема *Четвороројеванђеља*³, као ни у *Генералном каталогу штампарије* (Nemirovskij 1996), а тако је и у другим каталозима ћириличких издања и радовима Немировског (1993: 7–15; 1995: 87; 1996б: 34–35; 2009: 69)⁴.

С друге стране, међу издањима штампарије Црнојевића *Четвороројеванђеље* се помиње у *Enciklopediji Leksikografskog zavoda* уз напомену: „једино у препису из 1548“ (1956: 128), *Enciklopediji Jugoslavije* (1956: 254; 1960: 362; 1984: 157), *Enciklopediji likovnih umjetnosti* уз ограду „вероватно“ (1959: 690), *Лексикону српског средњег века*: „Јеванђеље, од којег није сачуван ниједан примерак“ (1999: 826), затим у *Прејледу штампаријско-издавачке дјелатности у Црној Гори 1494–1994* (1995: 1), *Историји Црне Горе* (1970: 407, 499), *Историји стваре српске књижевности* (Богдановић 1980: 251), *Историји српског народа* (1982: 539), *Историји српске књижевности* (Деретић 1983: 142), *Prilozima za leksikon crnogorske kulture* (Racković 1987: 83), књизи *Slavenska inkunabulistika* (Bošnjak 1970: 99, 169), код Ј. Бадалића (1966: III, 32), у радовима Р. Драгићевића (1956: 6), Л. Плавшића (1959: 68), Н. Мартиновића (1965: 39; 1989: 15), О.

³ У истој књизи, међутим, у тексту Душана Мартиновића под насловом „Црногорска библиографија 1494–1994“, међу издањима наведено је *Четвороројеванђеље* (сачувано у препису из 1548), као и у Мартиновићевом поговору „О овој књизи“: „Чини нам се, ипак, да је поменути препис *Четвороројеванђеља* презвитера Вука [...] неоспорни доказ о постојању и пете инкунабуле из штампарије Црнојевића“ (1989а: 6; 1989б: 221).

⁴ Изузетак представља његова реченица: „По каснијој рукописној копији познато је *Четвороројеванђеље*, штампано у истој штампарији“ (Немировски 1987: 8). Немировски се овде позвао, али без коментара, на рад Ђорђа Сп. Радојичића (1950: 255–270).

Недељковић (1970: 276), М. Пантића (1974: 44; 1996: 12), В. Мошина (1986: 5), К. Мано-Зиси (1987: XXVII), Д. Мартиновића (1989а: 6; 1989б: 221; 1991: 5; 1993: 37; 1994: 56; 1996: 227–243), Д. Вукотића (1990: 13), Л. Чурчића (1991–1992: 190; 1994б: 324–326; 1995: 26), М. Пешикана (1994: 208–209). Да је препис из 1548. године поуздан доказ о постојању штампаног *Четворојеванђеља*, сматрају и Варбанец и Лукјаненко (1979: 5).

Један број проучавалаца уврстио је *Четворојеванђеље* у продукцију Црнојевића с дозом опреза и само условно, указујући на чињеницу да до данас није пронађен ниједан његов лист (Živković 1996: 28). Сматрају да питање ове инкунабуле остаје отворено, односно да је њено постојање неизвесно, јер сигурних доказа да је оно било штампано нема: Мано-Зиси 1979: 190; 1994: 5; 2000: V; Ђоровић 1989: 110; Ђрковић-Мејџор 1996: 13. По речима Надежде Синдик, према досадашњим сазнањима, у штампарији Црнојевића објављено је пет инкунабула, од којих су четири потврђене сачуваним примерцима или фрагментима, док се за пету претпоставља да је могла бити штампана (1994: 50). О постојању овог, несачуваног издања *Четворојеванђеља*, сведочи запис из 1548. године (Медаковић 1958: 67; Пешикан 1994: 208; Синдик 1996: 29; Пузовић—Лазих 2014: 5). Недовољно дефинисану ситуацију око пете инкунабуле на најпрецизнији начин објаснио је Боривоје Маринковић: „Држи се, с много оправданих разлога, и то да је Макарије приредио за штампу још једну књигу, *Четворојеванђеље* (1496?), познату, данас, по 'буђановачком' препису из 1548. године“ (1988: 25).

Као доказ да је *Четворојеванђеље* штампано на Цетињу најчешће је присутно позивање на његов препис под називом *Буђановачко јеванђеље*. Реч је о рукопису који је у науци познат почев од 1938. године, захваљујући радовима Ђорђа Сп. Радојичића⁵. Радојичић је констатовао да пета цетињска инкунабула није сачувана, али да „од ње имамо само препис, рађен 1548 год. у Буђановцима у Срему. Презвитер Вук, који је на том послу провео два и по месеца (од 28 маја до 14 августа), каже у запису да му је извод био 'от форми Црнојевић, от сложенија Макаријева'. Не може бити сумње да је пред њим било Јеванђеље из штампарије Црнојевића“ (1950: 260). Према Радојичићу, *Буђановачко јеванђеље* из 1548. године неоспоран је доказ о постојању пете цетињске инкунабуле. Проучаваоци су се, дакле, поделили на оне који прихватају, односно одбацују Радојичићеву тврдњу о штампању цетињског *Четворојеванђеља*, док су неки према њој резервисани и наводе да је *Четворојеванђеље* вероватно штампано, али да је сачувано само у препису из 1548. године.

Запис на који се Радојичић позивао, веома је важан и налази се на крају *Буђановачкој јеванђеља*. Његов преписивач, презвитер Вук, забележио је: *сн изводъ ѿ форми црноевѣтъ. ѿ сложенїа макариѣва* (Овај извод је из узора Црнојевића према слагању [од слога, од словослагања] Макарија).⁶ Извод означава предлогак (рукопис) са кога се преписује или преводи неко дело,

⁵ Радојичић је први пут видео овај рукопис годину дана раније, када је из њега начинио неке исписе.

⁶ За ову формулацију превода захвалност дугујем колегиници Наташи Драгин.

односно изворник према коме писар ради (*Лексикон* 1999: 250). У поговору *Окѣиоиха ѣрвоѣласника* Ђурађ Црнојевић је забележио: „ѣставнѣхъ формѣ [...], што би опет говорило да је и код штампања имао удео, тј. да је састављао слова“ (Медаковић 1958: 42). Именица форма потиче из латинског (облик, слика, фигура, модел, калуп) и означава нешто што је у вези са слагањем текста; да ли је то оквир у који се постављају слова сложена за штампу, или су то већ сложена слова у таквом оквиру или можда обоје (Гошић 1995: 120).

Када је реч о години коју презвитер Вук наводи на самом крају записа, као и о кругу сунца и месеца, Немировски је установио да је 1548. године заиста наилазио двадесет осми сунчев круг и седми месечев круг (1993: 13). Можемо, дакле, веровати Вуку када је реч о датирању, а можемо ли му веровати да је пред собом имао штампано црнојевићко *Четворојеванђеље*? На ово питање одговор Немировског је негативан, а разлог да не уврсти *Четворојеванђеље* у издања штампарије Црнојевић нашао је у чињеници да је *Четворојеванђеље* књига великог формата, често у скупоченом металном оквиру, која се излагала на часној трпези заједно са осталим свечаним црквеним предметима. Другим речима, да је *Четворојеванђеље* било штампано, оно би несумњиво дошло до нас (1989: 83). На ову тезу одговорио је Митар Пешикан: „Немамо разлога да сумњамо у овако изричито сведочанство, иако је обрађивач црнојевићких издања Е. Немировски испољио неверицу [...]. Каква су времена била, веће је чудо ако се неки споменик сачувао него ако је пропао. Можда је књига била малотиражна [...]. Ако је јеванђеље било последња књига штампарије, ризици уништења још слабо пласираног тиража били су још већи“ (1994: 208–209). За још неке књиге из штампарије Црнојевића може се рећи да су ретке. Као што је познато, и *Окѣиох ѡ ѡѣиѡласник* и *Требник* до нас су дошли само у одломцима. Од *Окѣиѡих ѡѣиѡласника* сачувана су само три фрагмента, од којих је најобимнији онај из Дечана⁷.

Други разлог Немировски види у могућности да је презвитер Вук погрешно, односно да је пред собом имао Макаријево влашко *Четворојеванђеље* из 1512, а не цетињско: „Постоји још једна могућност. Вук је преписивао *Четворојеванђеље* из 1512. на крају којег је такође могао наћи Макаријево име. А већ име Црнојевића било је унесено у запис по аналогiji са првим црногорским издањима која су Вуку била позната. Ћ. Сп. Радојичић искључује такву могућност. *Четворојеванђеље* из 1512. има средњобугарску редакцију текста чија је карактеристична особина, између осталих, била — обиље јусова. А у Вуковом рукопису јусова није било [...]. Питање да ли је постојало или не *Четворојеванђеље* у издању Црнојевића остаје и даље отворено“ (1989: 83). Пешикан је одбацио тезу да је Вук помен Црнојевића унео по аналогiji с другим цетињским књигама које су му биле познате. Као врло писмен човек и рутинирани писар, Вук је могао без битних тешкоћа транскрибовати средњобугарску редакцију *Четворојеванђеља* из 1512. у коректни српскословенски текст, каквим је писано *Буђановачко је-*

⁷ О проналаску овог фрагмента у Дечанима в.: Маринковић 1992: 24–50, опширније: Маринковић 2007: 324–346.

ванђеље (1994: 210). „С друге стране, невероватно је да би такав поуздан писар могао Црнојевићима приписати књигу у чијем поговору јасно стоји да је 'написао' Басараб, 'великиј војвода и господин в'сеј земљи Угровлахијској и Подунавију' и да се по његовом налогу Макарије о њој трудио, а која је уз то штампана словима битно крупнијим и друкчијим од црнојевићких.“ Пешикан закључује да „ако не можемо прихватити да је Вук домислио 'црнојевићке форме' а служио се влашким издањем, онда се намеће закључак да је Четв. црн. послужило као предлогачак и влашкој и буђановачкој верзији“ (1994: 210).

Немировски је истакао Радојичићеве доказе у прилог постојања цетињског *Јеванђеља* — запис и чињеницу да је влашко издање штампано са јусовима, а у *Буђановачком јеванђељу* их нема, као што их нема ни у издањима из штампарије Црнојевића. Поредио је, такође, делове *Буђановачкој јеванђеља* према репродукцијама у књизи Б. Маринковића (1988: III) са примерком *Четворојеванђеља* из 1512. и утврдио да текстови *Буђановачкој јеванђеља* „један ка другом понављају текстове влашког издања 1512. године. Различити су само ортографија и акцентуација“ (1993: 13). Иако постоји могућност да је могло бити и другачије, односно да је *Буђановачко јеванђеље* препис *Цетињској јеванђеља*, остао је доследан свом ставу да штампарија Црнојевића није објавила *Четворојеванђеље*.

Јасно је, дакле, да су два опречна мишљења, формирана у науци, пошла од записа из *Буђановачкој јеванђеља* и питања његове истинитости. Треба, међутим, узети у обзир да *Буђановачко јеванђеље* није једини доказ да је штампарија Црнојевића објавила и *Четворојеванђеље*. Ово, Макаријево цетињско *Четворојеванђеље* помиње се у различитим временима и контекстима.

1. Према запису с краја шеснаестог века митрополит рашки Висарион (1586–1608) дошао је у Градац и пожелео да поклони књиге и сасуде: н по том приложихъ слажаєвныє кнѣгы еѡгеліє, ѡлалтирѣ, ѡл. прѣваго гласа Чръноевника, н петогласникъ, съборникъ Бжидаров(а)цѣ, ѡлодникъ н жнтіє светѣ еленѣ, летѣргію Бжидаровѣ формѣ (Стојановић 1983: 428, бр. 4329)⁸.

„Редослед како су побројане књиге, чини се, свједочи о томе да су поменути, у почетку реченице, четири издања изашла из штампарије Црнојевића, а остала — из штампарије Божицара Вуковића. Посебно је занимљиво помињање *Четворојеванђеља*, које, као што је познато, до нас није дошло“ (Немировски 1987: 10). Немировски, међутим, овај запис није прихватио као доказ: „Ако судимо по редоследу набрајања књига, можемо претпоставити да су прве четири од њих наштампане у штампарији Ђурђа Црнојевића. Међу њима је и поменуто *Јеванђеље*. Уосталом то је могло да буде и другачије“ (1993: 7). Није образложио како је могло бити другачије. На другом месту Немировски каже да *Четворојеванђеље*, поменуто у запису, не треба

⁸ Рукопис са овим записом донео је у Санкт Петербург А. Ф. Гиљфердинг из Босне, где је 1856–1859. био руски конзул. Реч је о *Богородичнику*, пронађеном у манастиру Довоља у Херцеговини (Немировски 1987: 9). Сада се овај рукопис чува у Државној Публичној библиотеци М. Е. Салтикова Шчедрин у Санкт Петербургу (Немировски 1993: 7). Литературу о овом запису наводи Б. Маринковић (2007: 292–293).

стављати у везу са штампаријом Црнојевића (1996а: 473). Зашто не треба, такође није навео.

2. Други помен цетињског *Четворојеванђеља* везан је за Јернеја Копитара, који пише Вуку 26. новембра 1822. из Беча: „Aber nach Körpern, der vielleicht bis Neujahr hier bleibt, ist auch in Крушедол und Опово ein Evangelium von Makarie, gedruckt in Зета“ (Стојановић 1907: 204). Превод: Али, по Кепену, који ће можда остати овде до Нове године, у Крушедолу и Опову се такође налази и Макаријево Јеванђеље, штампано у Зети. Копитар је, дакле, знао за Макаријево *Четворојеванђеље*, штампано у Зети, и тражио је од Вука да га набави⁹. „Вук, коме се обратио, није знао шта ће на то одговорити, осим с наглашеним оптимизмом“ (Маринковић 1988: 44): „За *окѣиоих*е и за *јеванђелија* и *ѣсалѣи*ре Макаријеве и другије, немајте бриге, само се молити Богу, да један пут ја тим путем пођем (усмено ћемо се о томе више разговарати); а и прије ако ми ће падне шака, Ваше ће бити“ (Стојановић 1907: 208). „Књиге, разуме се, није било, или о томе ништа не знамо“ (Маринковић 1988: 44).

О Вуковим напорима да набави рукописе и старе штампане књиге, као и о њиховој каснијој судбини писали су Љ. Стојановић (1907), С. Станојевић (1937: 204–257), Ђ. Трифуновић (1964: 411–417) и Г. Добрашиновић (1999). Трагови на које упућује Вукова преписка, везани за послове са рукописима и старим штампаним књигама, воде према Бечу, Берлину и Русији. Списак књига које су доспеле у Берлин донео је М. Селесковић (1939: 86–89). Судећи према описима, ни у бечкој ни у берлинској збирци инкунабула не налази се цетињско *Четворојеванђеље* (Voullieme 1906; *Wissenschaft im Mittelalter* 1975; *Österreichischen Nationalbibliothek*; видети и: Медаковић 1953: 146–148). О руским истраживачима и колекцијама старих штампаних књига писао је Немировски (1989: 35–50; 1994: 23–31). Не изгледа, дакле, према расположивој литератури, да је Вук успео да пронађе ово *Јеванђеље*.

3. Књаз Данило, у свом поздравном говору приликом прославе четирестоте годишњице штампарије, помиње постојање *Четворојеванђеља*: „Ми Црногорци одајемо с највећим пијететом благодарност светом спомену зетских Господарâ Ивана Црнојевића и Његова сина Ђорђа, који у најстрашнијим часовима живота српскога народа запалише свијећу књигом на осироћелом олтару наше народности и православља. [...] Листови светог Еванђеља и других књига ту печатанијех, нешто временом уништени, нешто у муку за фишке употребљени, несталоше; само једну књигу из ободске штампарије – ’Осмогласник’ – у стању смо изнијети вам данас пред очи“ (*Прославна сјоменица* 1895: 195, 196). На ово место указао је Лаза Чурчић, поводом ставова Илариона Руварца о првој штампарији у Црној Гори, питајући се да ли је застао при помену оног јеванђеља: „Питање је одиста крупно и у оном говору нико га није могао очекивати. Ако му се Руварац и подсмехнуо, чини се, није био у праву. На Цетињу је штампано једно *Јеванђеље*, потврда о њему била је тада у Срему. Он није знао за њу.

⁹ Јевто М. Миловић (1981: 106–107) помиње Копитарове речи, али изоставља *Четворојеванђеље*, наводи само *Окѣиоих* из Крушедола и Хопова!

Остало је тако да је погрешно о неколиким цетињским књигама и потврдио да и 'Иларион па погреша'" (1994а: 46).

4. Лазар Чурчић у неколико својих радова изнео је запажање везано за оквири илустрација у цетињском *Окѣоиху љеѣѣоѣласнику*: „На дрворезним оквирима илустрација *Окѣоиха љеѣѣоѣласника* постоје хералдички знаци који прате ликове четири јеванђелиста, што је поуздани доказ да нису начињени за ту књигу. И они су несумњиви доказ да је на Цетињу штампано и *јеванђеље*, да су дрворезни оквири начињени за њега, а употребљени, сасвим неодговарајуће, и у *Окѣоиху љеѣѣоѣласнику*“ (1991–1992: 189–190). Илустрације уоквирене у рам начињен за *Јеванђеље*, дакле, сведочанство су о његовом штампању (1994б: 324). „Несумњиво је *Јеванђеље* било последња књига штампана у штампарији цетињског манастира. Биће да је највећи део штампаних табака најсвечаније књиге штампане на Цетињу уништен“ (1994б: 327). Чурчић сматра да су рам и илустрације за *јеванђеље* били готови у тренутку штампања *Окѣоиха љеѣѣоѣласника*, тако да је Макарије, желећи да их види одштампане, неочекивано њима украсио ову књигу (1996: 140). „Илустрације, међутим, за *јеванђеље* биле су мањег формата, па је Макарије наложио слагачима да промене формат у величини формата рама за илустрацију *јеванђеља*. *Окѣоих љеѣѣоѣласник* има стога свешчица на формату *Окѣоиха љрвоѣласника* и свешчица на формату *јеванђеља*. Једина корист од оваквог штампања је у томе што оно сведочи какав је био формат *јеванђеља* који је морао бити уништен доласком Турака на Цетиње децембра 1496. године“ (1996: 141)¹⁰.

5. Лазар Томановић (1845–1932) постојање штампаног цетињског *Четворојеванђеља* засновао је на следећој претпоставци: „У предговору овог Осмогласника вели се, да су цркве усљед турског пустошења остале без святих књига; и кад је то тако, онда је сасвим извјесно, да су најприје биле штампане најпотребитије свете књиге, као *Јеванђеље*, *Апостол* и т. д.; дочим су Осмогласник и Псалтир мање потребни и највећа по манастирима употребљавани, којој околности ми баш имамо да захвалимо, да су се неки егземплари ових књига до данас сачували“ (1900: 1113). Штампарија, дакле, свој рад није започела *Окѣоихом*, него раније, пре 1493. године, још за живота Ивана Црнојевића (Томановић 1899: 8). Тачније, Томановић сматра „1) да је Иван Црнојевић одмах послје свога повратка из Млетака г. 1481. ову штампарију почео оснивати у својој отаџбини; 2) да је иста већ осамдесетијех година почела штампати најпотребније црквене књиге, којијех већ нема“ (1902: 103–104). Штампарија је, значи, постојала и радила за живота Ивана Црнојевића, „али прве њене књиге као оне, које су се сваки дан употребљавале, узалуд би тражили“ (1902: 102). Разлог што се оне нису сачувале, Томановић види у следећем: „Можемо ли ми тражити такве књиге, које се сваки дан употребљавају, послје 400 година!“ (1902: 100)¹¹.

¹⁰ Попис издања свих шест илустрација у *Окѣоиху љеѣѣоѣласнику* донео је Б. Маринковић (1992: 281–284).

¹¹ О научно-полемичким расправама Л. Томановића, питањима места рада штампарије и имена њеног оснивача, али без помињања назива књига које су штампане в.: Суботић 1985: 339–349.

- Јагић 1895: В. Јагић, Прва југословенска штампарија у XV вијеку, у: *Прославна сјоменица чейирисийодишњице Ободске шћамјарије*, Цетиње: Прославни одбор, 67–71.
- Каратаевъ 1861: И. П. Каратаевъ, *Хронологическая роспись славянскихъ книгъ напечатанныхъ кирилловскими бѣквами 1491–1730*, Санктпетербургъ: Типография Императорской Академіи Наукъ.
- Каратаевъ 1883: И. П. Каратаевъ, *Описание славяно-русскихъ книгъ, напечатанныхъ кирилловскими бѣквами*, Санктпетербургъ: Типография Императорской Академіи Наукъ.
- Костић 1980: Ђ. С. Костић, Лукијана Мушицког попис старина српских, *Археографски ѓрилози*, 2, Београд, 327–343.
- Лексикон 1999: *Лексикон срѣскої средњеї века*, приредили С. Ђирковић и Р. Михалчић, Београд: Knowledge.
- Мано Зиси 1979: К. Мано Зиси, Српске инкунабуле из београдских збирки, *Археографски ѓрилози*, 1, Београд, 189–199.
- Мано-Зиси 1987: К. Мано-Зиси, Рујанско четворојеванђеље: књига, графика, штампа, у: *Рујанско чейворојеванђеље 1536/1537*, уредник В. Бргуљан, фототипско издање, Београд: Републички завод за међународну научну, просветну, културну и техничку сарадњу СР Србије, Народна библиотека Србије, XIX–XXIX.
- Мано Зиси 1994: К. Мано Зиси, *Први век срѣскої шћамјарсѣва 1494–1597*, Београд: Народна библиотека Србије.
- Мано-Зиси 2000: *Београдско чейворојеванђеље 1552*, прир. К. Мано-Зиси, фототипско издање, Београд: Народна библиотека Србије, Ветеринарска комора Србије; Аранђеловац: Графопак.
- Маринковић 1988: Б. Маринковић, *Бибљиографија о нашем ћириличком шћамјарсѣву, шћамјаријама и књијама XV, XVI и XVII сѣолећа*. Прва књига: *Мних Макарије ош Чрније Гори (XV–XVI)*, Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“.
- Маринковић 1989: Б. Маринковић, *Бибљиографија о нашем ћириличком шћамјарсѣву, шћамјаријама и књијама XV, XVI и XVII сѣолећа*. Друга књига: *Божидар и Вићенцо Вуковић (XVI)*, Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“.
- Маринковић 1991: Б. Маринковић, *Бибљиографија о нашем ћириличком шћамјарсѣву, шћамјаријама и књијама XV, XVI и XVII сѣолећа*. Четврта књига (први део): *Од Горажда до Мркишине цркве (XVI) (Горажде, Рујно, Грачаница, Милешева)*, Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“; Београд: Народна библиотека Србије; Сарајево: Народна и универзитетска библиотека БиХ; Нови Сад: Библиотека Матице српске.
- Маринковић 1992: Б. Маринковић, *Бибљиографија о нашем ћириличком шћамјарсѣву, шћамјаријама и књијама XV, XVI и XVII сѣолећа*. Четврта књига (други део): *Од Горажда до Мркишине цркве (XVI) (Београд, Мркишина црква, дојуне)*, Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“; Београд: Народна библиотека Србије, Библиотека града Београда; Нови Сад: Библиотека Матице српске.
- Маринковић 2007: Б. Маринковић, *Оілеги о сѣаром срѣском шћамјарсѣву*, Нови Сад: ДОО Дневник.

- Мартиновић Д. 1989а: Д. Мартиновић, Црногорска библиографија 1494—1994, у: Е. Љ. Немировски, *Црнојорска библиографија 1494—1994*, том 1, књига 1, Цетиње: Централна народна библиотека Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“, 5—7.
- Мартиновић Д. 1989б: Д. Мартиновић, О овој књизи, у: Е. Љ. Немировски, *Црнојорска библиографија 1494—1994*, том 1, књига 1, Цетиње: Централна народна библиотека Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“, 221—222.
- Мартиновић Д. 1991: Д. Мартиновић, Предговор, у: П. Момировић, Љ. Васиљев, *Ћириличке рукописне књиге Цетињској манастира, XIV—XVIII вијек*, Цетиње: Централна народна библиотека Републике Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“, 5—10.
- Мартиновић Д. 1993: Д. Ј. Мартиновић, О овом издању, у: *О Молишвенику Ђурђа Црнојевића: догађај уз факсимил Молишвеник Ђурђа Црнојевића из 1495/96. године*, уредник Д. Ј. Мартиновић, приредила К. Мано-Зиси, Подгорица: Одбор за обиљежавање 500 година прве штампане ћириличке књиге на словенском југу, Црногорска академија наука и умјетности; Цетиње: Централна народна библиотека Републике Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“, 37—39.
- Мартиновић Д. 1994: Д. Мартиновић, *Црна Гора у Гујендбертовој ђалаксији*, Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности.
- Мартиновић Д. 1996: Д. Ј. Мартиновић, Црнојевића штампарија у јужнословенској и страниј лексикографији, у: *Пет вјекова Октоиха, прве шtamпaнe ћириличке књиге на словенском југу: радови са међународној научној скупи, Цетиње, 24—25. јун 1994*, организациони одбор М. Бабовић и др., Подгорица: Одбор за обиљежавање 500 година прве штампане ћириличке књиге на словенском југу, Црногорска академија наука и умјетности; [Београд:] Српска академија наука и уметности, 227—243.
- Мартиновић Н. 1989: Н. С. Мартиновић, Стари књижни фонд у Црној Гори, у: *Скрипторији и манастирске библиотекe у Црној Гори: зборник радова са научној скупи на Цетињу одржаној 26. и 27. октобра 1987*, главни и одговорни уредник Д. У. Мартиновић, Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“, 13—32.
- Медаковић 1953: Д. Медаковић, Штампане србуље у Бечкој националној библиотеци, *Библиотечар*, 3—4, Београд, 146—148.
- Медаковић 1958: Д. Медаковић, *Графика српских шtamпaних књига XV—XVII века*, Београд: Српска академија наука и уметности.
- Миловић 1981: Ј. М. Миловић, Факсимили записа из словенских кодекса који се чувају у Националној библиотеци у Бечу, *Библиографски вјесник*, 1, Цетиње, 105—123.
- Мошин 1986: В. Мошин, *О Псалтиру Црнојевића: догађај уз репринт Псалтира с исласовањем 1494*, Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“, 3—20.
- Недељковић 1970: О. Недељковић, Редакције старословенског јеванђеља и старословенска синонимика, у: *Симпозиум 1100-годишнина од смрти на Кирил Солунски*, 23—25. мај 1969, *Скопје—Штип*, књига 2, главен уредник Х. Поленаковић, Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 270—279.
- Немировски 1987: Е. Љ. Немировски, *Октоих првојласник Ђурђа Црнојевића из 1494*, Цетиње: Централна народна библиотека Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“.
- Немировски 1989: Е. Љ. Немировски, Издања штампарије Ђурђа Црнојевића 1494—1496, у: *Црнојорска библиографија 1494—1994*, том 1, књига 1, Цетиње: Централна народна библиотека Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“, 33—85.

- Немировски 1993: Е. Л. Немировски, Да ли је постојало штампано Четворојеванђеље из штампарије Ђурђа Црнојевића, *Историјски записи*, 1–4, Подгорица, 7–15.
- Немировский 1994: Е. Л. Немировский, Сводный каталог изданий Джурджа Црноевича, в: *Црнојевића шtamпарија и старо шtamпарство: радови са научној скупштини, Цетиње, 11. и 12. маја 1989*, уредник Ј. М. Миловић, Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности; Цетиње: Централна народна библиотека „Ђурђе Црнојевић“, 23–31.
- Немировски 1996а: Е. Л. Немировски, *Почеци шtamпарства у Црној Гори (1492–1496)*, том I, Цетиње: Централна народна библиотека Републике Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“.
- Немировский 1996б: Е. Л. Немировский, Типографские особенности и шрифт изданий Джурджа Црноевича, в: *Пет вјекова Октоиха, прве шtamпане ћириличке књиге на словенском југу: радови са међународној научној скупштини, Цетиње, 24–25. јун 1994*, организациони одбор М. Бабовић и др., Подгорица: Одбор за обиљежавање 500 година прве штампане ћириличке књиге на словенском југу, Црногорска академија наука и умјетности; [Београд:] Српска академија наука и уметности, 33–47.
- Немировский 2009: Е. Л. Немировский, *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта 1491–2000: инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы*. Том I: 1491–1550, Москва: Знак.
- Пантић 1974: М. Пантић, Старе српске штампарије у Црној Гори и Венецији у XV и XVI веку, у: *Сјоменица посвећена 130-годишњици животој и рада Библиотеке Српске академије наука и умјетности*, уредник Р. Лукић, Београд: Српска академија наука и уметности, 43–52.
- Пантић 1996: М. Пантић, Уводна реч, у: *Пет вјекова Октоиха, прве шtamпане ћириличке књиге на словенском југу: радови са међународној научној скупштини, Цетиње, 24–25. јун 1994*, организациони одбор М. Бабовић и др., Подгорица: Одбор за обиљежавање 500 година прве штампане ћириличке књиге на словенском југу, Црногорска академија наука и умјетности; [Београд:] Српска академија наука и уметности, 11–14.
- Пешикан 1994: М. Пешикан, Лексикон српскословенског штампарства, у: *Пет вјекова српској шtamпарства 1494–1994: раздобље српскословенске шtamпане XV–XVII в., приредили М. Пешикан и др.*, Београд: Српска академија наука и уметности, Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска, 73–231.
- Плавшић 1959: Л. Плавшић, *Српске шtamпарије од краја XV до половине XIX века*, Београд: Удружење графичких предузећа Југославије.
- Прејед шtamпарско-издавачке дјелатности у Црној Гори: 1494–1954*, Цетиње: Одбор за прославу четиристозездесетогодишњице Ободске штампарије, 1955.
- Прославна сјоменица 1895: Прославна сјоменица четиристотогодишњице Ободске шtamпарије*, Цетиње: Прославни одбор.
- Пузовић–Лазич 2014: Љ. Пузовић, М. Лазич, *Између традиције и иновације: 520 година од прве ћирилске књиге шtamпане на српскословенском језику*, Каталог изложбе, Београд: Народна библиотека Србије.
- Радојичић 1950: Ђ. Сп. Радојичић, Карактер и главни моменти из прошлости старих српских штампарија (XV–XVII века), *Историјски записи*, књ. VI, св. 7–9 (јул–септембар), Цетиње, 255–270.

- Ровински 1895: П. Ровински, Ободска штампарија и њен значај на словенском југу, у: *Прославна сјоменица четирисотгодишњице Ободске шtamпарије*, Цетиње: Прославни одбор, 35–54.
- Руварац 1893: И. Руварац, О цетињској штампарији пре четири стотине година, *Глас Српске краљевске академије*, II разр., књ. 26, Београд, 1–46.
- Селесковић 1939: М. Селесковић, Вук Караџић и Georg Heinrich Pertz (Подаци о Вуковој продаји књига и рукописа берлинској Краљевској Библиотеци), *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 17, Београд, 81–89.
- Синдик 1994: Н. Р. Синдик, Значај старих предговора и поговора за књижевну историју, у: *Црнојевића шtamпарија и старо шtamпарско: радови са научној скупи, Цетиње, 11. и 12. маја 1989*, уредник Ј. М. Миловић, Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности; Цетиње: Централна народна библиотека „Ђурђе Црнојевић“, 49–56.
- Синдик 1996: *Издавачи, шtamпарии, преписивачи*, прир. Н. Р. Синдик, Цетиње: „Обод“.
- Станојевић 1937: С. Станојевић, *Историја српског народа: извори и историографија*. Књ. 1: *О изворима*, Београд: Српска краљевска академија.
- Стојановић 1902: Љ. Стојановић, *Старе српске шtamпарије*, Београд: Нова електрична штампарија Петра Јоцковића.
- Стојановић 1907: Љ. Стојановић, *Вукова преписка*, књига прва, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Стојановић 1983: *Стари српски записи и нађисии*, књига 2, скупио их и средии Љуб. Стојановић, фототипско издање, Београд: Српска академија наука и умјетности, Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска.
- Суботић 1985: Ј. Суботић, Расправа Л. Томановића о Ободско-цетињској штампарији, *Вока*, 17, Herceg Novi, 339–349.
- Томановић 1899: Л. Томановић, *Г. Руварац и Montenegrina*, Ср. Карловци: Српска манастирска штампарија.
- Томановић 1900: Л. Томановић, О Ободско-цетињској штампарији, *Бранково коло*, 35 (31. август / 13. септембар), Срем. Карловци, 1112–1114.
- Томановић 1902: Л. Томановић, *О Ивану Црнојевићу: неколика њишања њо најновијим изворима*, Ср. Карловци: Српска манастирска штампарија.
- Трифуновић 1964: Ђ. Трифуновић, Вук Караџић и словенске књижевне старине, *Анали Филолошкој факултети*, 4, Београд, 411–417.
- Ђоровић 1989: В. Ђоровић, *Историја Срба*, други део, Београд: БИГЗ.
- Чурчић 1991–1992: Л. Чурчић, Српске штампане књиге до обнове Пећке патријаршије, *Зборник Матице српске за ликовне умјетности*, 27–28, Нови Сад, 185–212.
- Чурчић 1994а: Л. Чурчић, Иларион Руварац о првој штампарији у Црној Гори, у: *Црнојевића шtamпарија и старо шtamпарско: радови са научној скупи, Цетиње, 11. и 12. маја 1989*, уредник Ј. М. Миловић, Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности; Цетиње: Централна народна библиотека „Ђурђе Црнојевић“, 33–47.
- Чурчић 1994б: Л. Чурчић, Пола миленијума наше књиге: издавач, приређивач и штампари цетињских књига 1493–1496. године, *Летойис Матице српске*, књ. 453, св. 3 (март), Нови Сад, 320–330.
- Чурчић 1995: Л. Чурчић, Јубилеји србуљских инкунабула и палеотипа 1994. године, *Годишњак Библиотеке Матице српске за 1994*, Нови Сад, 22–31.

Чурчић 1996: Л. Чурчић, Удео јеромонаха Макарија у штампању цетињских инкунабула, у: *Пет вјекова Октоиха, прве шtamпaнe ћириличке књиге на словенском југу: радови са међународној научној скупи, Цетиње, 24–25. јун 1994*, организациони одбор М. Бабовић и др., Подгорица: Одбор за обиљежавање 500 година прве штампане ћириличке књиге на словенском југу, Црногорска академија наука и умјетности; [Београд:] Српска академија наука и уметности, 129–142.

Шафарик 2004: П. Ј. Шафарик, *Историја српске књижевности*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Вукова задужбина; Нови Сад: Матица српска.

Alker 1958: H. Alker, *Katalog der Inkunabeln der Universitätsbibliothek Wien*, Wien: Universitätsbibliothek.

Badalić 1966: J. Badalić, *Jugoslavica usque ad Annum MDC: Bibliographie der süd-slawischen Frühdrucke*, Baden-Baden: Heitz.

Bošnjak 1970: M. Bošnjak, *Slavenska inkunabulistika*, Zagreb: [s. n.].

Enciklopedija Jugoslavije 1956: *Enciklopedija Jugoslavije*. Knj. 2: *Bosna—Dio*, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1982², 537/b (Д. С. Р.).

Enciklopedija Jugoslavije 1960: *Enciklopedija Jugoslavije*. Knj. 4: *Hil—Jugos*, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1988², 566/b (Д. С. Р.).

Enciklopedija Jugoslavije 1984: *Enciklopedija Jugoslavije*. Knj. 3: *Cen—Đ*, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod (2. izdanje) (Т. Н.).

Enciklopedija Leksikografskog zavoda 1956: *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*. Knj. 2: *Castelo—Firenzuola*, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod (Д. С. Р.).

Enciklopedija likovnih umjetnosti 1959: *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, knj. 1, Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ (D. Medaković).

Hain 1826: L. Hain, *Repertorium bibliographicum: in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD. typis expressi, ordine alphabetico vel simpliciter enumerantur vel adcuratius recensentur*, Stuttgart: J. G. Cotta, etc., 1826–1838. Volume I, pars I, 1826, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015014717600;view=1up;seq=2> (4. maj 2017).

Incunabula Short Title Catalogue. The international database of 15-th-century European printing, <http://www.bl.uk/catalogues/istc/> (4. maj 2017).

Krauзе 1994: F. Krauze, Штампарија Црнојевића у свjetлу библиотекарско научне literature на njемачком језику, у: *Црнојевића шtamпaрија и старо шtamпaрcтвo: радови са научној скупи, Цетиње, 11. и 12. маја 1989*, уредник Ј. М. Миловић, Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности; Цетиње: Централна народна библиотека „Ђурђе Црнојевић“, 141–156.

Martinović N. 1965: N. S. Martinović, *Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1493–1945*, Beograd: Jugoslovenski institut za novinarstvo.

Nemirovski 1995: E. L. Nemirovski, Počeci južnoslovenskog ćirilćkog štamparstva (поводом 500. годишњице), у: *Zbornik povodom pola milenijuma crnogorskog štamparstva*, уредник B. Banjević, Cetinje: Matica crnogorska, 71–89.

Nemirovskij 1996: E. L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*. Band I: *Inkunabeln*, Baden-Baden: „Valentin Koerner“.

Österreichischen Nationalbibliothek: *Department of Manuscripts and Rare Books*, <https://www.onb.ac.at/en/library/collections/departments-of-manuscripts-and-rare-books/> (4. maj 2017).

- Racković 1987: N. Racković, *Prilozi za leksikon crnogorske kulture*, Cetinje: Centralna narodna biblioteka SR Crne Gore „Đurđe Crnojević“.
- Sakcinski 1851: I. K. Sakcinski, Tiskari jugoslavenski XV. i XVI. vjeka, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, knjiga 1, Zagreb, 121–154.
- Voullieme 1906: E. Voullieme, *Die inkunabeln der Königlichen bibliothek und der anderen Berliner sammlungen* (Kunstgewerbemuseum, Kupferstichkabinet, Universitätsbibliothek, Graues kloster, Joachimsthalsches gymnasium usw.), <https://archive.org/details/inkunabelnderko00voulgoog> (7. maj 2017).
- Wissenschaft im Mittelalter 1975: *Wissenschaft im Mittelalter Ausstellung von Handschriften und Inkunabeln der Österreichischen Nationalbibliothek*, Wien: Österreichische Nationalbibliothek.
- Živković 1996: D. Živković, Prva crnogorska štamparija i njezina izdanja, u: *Pola milenijuma Crnojevića štamparije: zbornik radova*, glavni i odgovorni urednik M. Nikčević, Zagreb: Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, 23–30.

Svetlana Tomin

A Few Notes on the *Tetraevangelion*, the Fifth Incunabula from the Printig House of Đurađ Crnojević

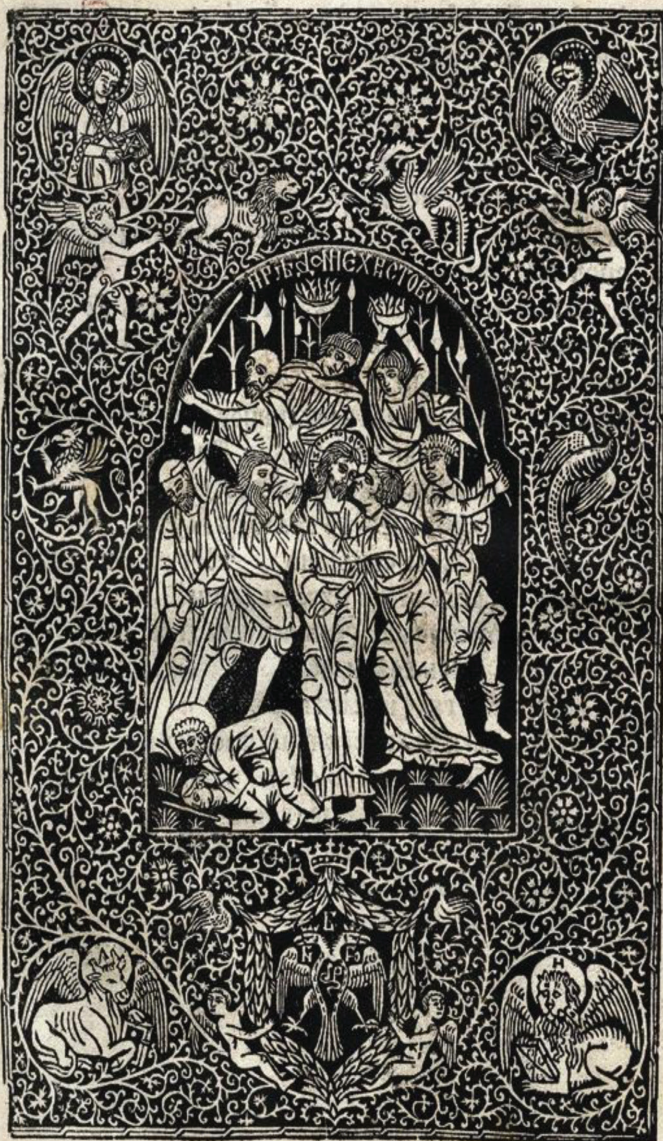
Summary

Scientific opinions are divided on the number of incunabulas from the printing house of Đurađ Crnojević, considering the fact that not a single page of the fifth incunabula, the *Tetraevangelion*, was ever found. There exists, however, a transcript of the *Tetraevangelion*, which was written in 1548, in the village Buđanovci, in the region of Srem, by the prezviter Vuk, as he himself noted in the transcript. This manuscript is not the only testimony of the printed *Tetraevangelion*. It is also mentioned in different times and places, from the 16th century onwards. It is also important to note that the frames for the illustrations in the *Octoechos*, mode 5–8 contain evangelist symbols, which means they were made to be used for an *Evangelion*. This, along with the Buđanovci transcript, is an argument in favor of the thesis that the *Tertaevangelion* is located among the other incunabulas of the printing house of Đurađ Crnojević.

Key words: printig house of Đurađ Crnojević, incunabulas, *Tetraevangelion* from Cetinje, *Evangelion* from Buđanovci, Borivoje Marinković.

њз негоже вѣса . спа , њмже вѣса . аха
 стго , онемже вѣса . ѡбладаиоу
 црѣкомъ вѣамнрѣ црю соулименх .
 повеаѣнїемъ архїеписпѡ бѣлагра
 скїи нсремскыи кѣлогїнѡ . проу
 анхсе ѡсемъ азгрешнїи прѣзвнтера
 боука , вѣсремоч , мабоугамовце . зае
 оулоуниѣнїемїи нмлаѣ . тамо
 же се ескѣто ѡзарїи се , нблїїїоамнї .
 нсѣписе вѣлѣто . зпѣ . кроугѣспїцѣ
 кн . алоупн . з . стго еѡлїе . боупасл
 боу . стѣи пастїю . хрѣіапомѣспсе
 нїе . почесе мѣамїа . кн . дпѣ . нсѣврѣ
 шнїе мѣа . авгѡу . дї . дпѣ . боупашемо
 слава вѣвѣкѣ амнѣа .

Сн ѡзводѣ ѡформн црѣпоєвїчѣ .
 ѡсѣложенїа макаріева .

Окѣиох ѱейоїласник — симболи јеванђелиста на оквиру за илустрације